

6.2.3 Chyby v posuzování (percepční stereotypy)

- **Haló-efekt** - nejznámější, protože zároveň jedna z nejčastějších chyb při vnímání či posuzování lidí. Celkový hodnotící pohled na druhého člověka je redukován na hodnocení nějakého, většinou výrazného (ne však již podstatného) znaku osoby. Tento znak jednak odpoutává pozornost od dalších zjevných charakteristik osoby, jednak zabarvuje vnímání osoby. Také ostatní charakteristiky osobnosti jsou nazírány „skrze“ pocit, který nápadný znak vyvolal. Haló-efektu propadají nejčastěji lidé, jejichž dovednost pozorovat není příliš rozvinuta, dále lidé, jejichž zaměření pozornosti ovlivňují nějaké aktuální vnitřní děje (např. nevyřešené konflikty, nejasná kritéria hodnocení, nestabilizované hodnoty, ambivalentní postoje atp.). Haló-efekt se projevuje častěji při posuzování vlastností, které se obtížně pozorují, na něž usuzujeme z více projevů člověka ap.⁸⁸ Snížení haló-efektu lze docílit především důkladným výcvikem percepčních dovedností. Pomůže i jednoduchá taktika posuzování. Když budeme např. porovnávat nejdříve jeden rys u všech hodnocených osob a postupně další jednotlivé rysy, ubráníme se haló-efektu poměrně dobře. Pro porovnávání např. jednotlivých žáků v určitých rysech je lepší si upravit již známý arch tak, že posuzujeme „po rysech“, ne „po osobách“.
- **Efekt novosti** - výraznější vliv na utváření dojmu o jiném člověku mívají nejnovější informace.
- **Logická chyba** - (chyba „subjektivní logiky“); každý člověk má tendenci cokoliv „vidět a zvláště hodnotit“ podle toho, jak se mu to „jeví logické“. Problém způsobuje tento percepční stereotyp proto, že si nebyváme dostatečně vědomi subjektivního zkrácení vnímání, a tak nebyváme schopni ani korekce chyby. Řešení je v kultivaci usuzování, tj. především v rozpoznání vnitřních mechanismů usuzování.⁸⁹

⁸⁸ H. D. Schmidt uvádí v knize Posudzovanie ľudského správania rating-škálami, že haló-efektu se propadá častěji u jevů, o kterých se málo diskutuje, které nejsou jednoznačně definované, které se vztahují na styk s jinými lidmi a které mají velký morální význam (Bratislava, SPN 1970, s. 38-39).

⁸⁹ Tímto problémem se zabývá celá řada autorských škol, které se snaží odhalit zvláštnosti dějů, které se na usuzování podílejí a také hledáním postupů k jejich kultivaci. Tzv. Teorie selektivní volby (autor: J. St. B. T. Evans) uvádí, že člověk se zaměřuje pouze na závěry usuzování (sylogismu) a jeví-li se mu závěr přijatelný (uvěřitelný), nevěnuje již pozornost postupům, které k němu vedly. Také tzv. teorie mentálních modelů (J. Oakhill, P. N., Johnson-Laird) dokládá na výzkumech fakt, že člověk má tendenci si vytvořit určitý „počáteční model“ jednotlivých premis i závěr vyplývající z tohoto modelu. Řečeno jednodušeji, člověk si vytvoří určitou představu o tom, co by mohlo vést k určité situaci, a pak přemýšlí o tom, mohlo-li by to být i jinak. Nepřijde-li na nic takového a závěr se jeví „přijatelný“, považuje svou představu souvislosti za zřejmou a svým „promyšlením“ potvrzenou. Uvedení autoři uvádějí, že lidé mají proto tak často tendenci tímto způsobem přejímat neplatné závěry, protože „uvěřitelnost“ závěru nemobilizuje potřebu hledání jiného výkladu souvislosti (srv. Stráženeč, M. 1995, s. 146 a 148).

- **Efekt shovívavosti** - (chyba mírnosti, efekt dobroty) a efekt přísnosti; takto je označována tendence hodnotit rozdílně lidi, ke kterým má pozorovatel kladný vztah, a lidi, k nimž má již (třeba i na základě zkušenosti) výhrady nebo zřetelně negativní postoj. Nejde o kalkulativní „nadržování“, jde opět o chybu způsobenou spíše nedostatečným náhledem takové tendence.
- **Chyba centrální tendence** - projevuje se zejména při posuzování většího počtu osob. Nekultivované srovnávání je příznačné tím, že namísto diferencovaného rozlišování posuzovaných znaků dochází k přiřazování pozorovaných vlastností či projevů nepříliš diferencovaným „typům“ - „škatulkám“ (např. „dobří“, „špatní“ a „ti ostatní“). Poměrně snadno tak vyčleníme z určitého hlediska protikladné póly, protože jsou dobře registrovatelné, avšak rovněž „oni ostatní“ nejsou pochopitelně „stejní“. Diferenciace je zde však obtížnější, a tak při povrchním vnímání „splývají“ v jeden celek „průměrných“. Určitou variantou popisované chyby je naopak **tendence extrémním hodnotám se** při posuzování **vyhýbat**. Bývá důsledkem nejistoty posuzování, obavy z důsledků nedostatečně podloženého hodnotícího soudu.
- **Chyba kontrastu** - projevuje se jako tendence přiřazovat pozorovaným lidem takové vlastnosti, které jsou v protikladu k vlastnostem pozorovatele. Můžeme to říci i jinak: když zaregistrujeme na druhém člověku právě určité vlastnosti, protože se nám zdají zvláště nápadné - pokusme si ověřit, zda nejdou náhodou o takové rysy či vlastnosti, které jsou právě nám „zcela cizí“ (které my „rozhodně nemáme“). Je-li tomu tak, mohla právě tato skutečnost ovlivnit onen „výběr odhalených“ vlastností či projevů.
- **Chyba blízkosti (chyba „blízké asociace“)** - z výzkumů percepčních dějů vyplývá, že časová nebo prostorová blízkost podnětů vede k tomu, že jsou častěji posuzovány analogicky. Máme prostě tendenci jevy blízké posuzovat shodně. Blízkost v čase a prostoru se často jeví jako blízkost (podobnost) významová a obsahová.
- **Předsudky** - percepce osob a vztahů mezi nimi bývá značně ovlivněna podvědomými tendencemi pramenícími z dávno utvořených předpojatostí jak vůči konkrétnímu člověku, tak vůči národnosti, rase, pohlaví a třeba i barvě vlasů. Předsudky jsou vlastně nezdůvodněné (nepodložené), ale poměrně pevné postoje, které jsme si vytvořili např. pod vlivem neoprávněně generalizované zkušenosti.⁹⁰

⁹⁰ Patří sem ovšem i společenské pověry (viz asertivita) a další formy společenských předsudků, např. „to, co dělají jiní, se ke mně vždy vztahuje, je to pro mne životně důležité a proto musím usilovat o změnu jejich chování“, anebo „moji minulost nesu stále sebou, nikdy neuniknu své minulosti, která bude vždy zásadně ovlivňovat moji přítomnost i budoucnost“, případně: „podstatné zásahy do života člověka vyvolávají vnější příčiny, na tom nemohu nic změnit, mám jen velmi malý prostor pro ovlivňování sebe sama“ atp. (srv. podrobněji např.: in: Čáp, J. 1996, s. 121-122).

- **Tradice** - lidová moudrost. Tzv. lidová moudrost je vlastně souhrnem jednoduchých zákonitostí života vyjádřených obraznou formou. Kromě toho, že trefně vyjadřují ve zkratce, podobně jako aforizmy, různá naučení a životní zkušenosti, jsou takřkajíc „po ruce“, kdykoliv se potřebujeme „něčím zaštitit“. A tak, aniž si to často uvědomujeme, namísto abychom v rozpoznání složitosti světa objevili to podstatné, činíme pravý opak, zjednodušujeme vnímanou skutečnost.
- **Vulgarizace** - jde vlastně o neoprávněné, tj. neopodstatněné **zjednodušení** určitých poznatků, principů, zásad ap. při jejich praktické aplikaci. Je především důsledkem povrchního myšlení, avšak nedostatek hlubšího zvažování je často ještě násoben citovým zaujetím provázejícím úsilí o rychlé řešení nějakého problému, situace.
- Osobní **posuzovací styl** - nejčastěji takto bývá nazývána skutečnost, že každý posuzovatel má svoji individuální míru „přísnosti“, kritičnosti, či naopak „mírnosti“, která ovlivňuje celkové posouzení a nabývá významu zvláště tehdy, musíme-li si při vytváření obrazu žáka vypomáhat hodnocením např. jiných učitelů. Jde o něco podobného, jako jsou diference v posuzování třeba rozhodčích v krasobruslení. Důležité je, abychom se při „vzájemné výměně hodnotících soudů“ nesnažili „přízpůsobovat metru toho druhého“. Je lepší, když budeme stále dodržovat každý svůj individuální styl. To je pro partnera vždy čitelnější, než když „překládáme“ své soudy „do řeči“ partnera sami.

Vnímání jiných lidí výrazně zabarvuje určité očekávání, které s nimi (jejich chováním a jednáním) spojujeme. Vliv učitelova očekávání na vnímání, posuzování, a tedy i prognózování je i u nás empiricky dlouhodobě zkoumán. Součástí učitelova očekávání je i stanovisko, zda se žák, k němuž se očekávání vztahuje, může - či nemůže změnit, zlepšit ap. (srv.: Mareš, J. Křivohlavý, J. 1989, s. 137-145). Pokud učitel očekává zlepšení, začíná s určitým žákem obvykle bezděčně jednat odlišně⁹¹ a svým přístupem výrazně žáka „dotváří“ v závislosti na svém „pozitivním“ očekávání. Bohužel platí tento mechanismus i v případech, kdy si učitel vytvoří třeba i zcela neadekvátní „negativní“ očekávání.⁹² Jak uvádí J. Mareš, „učitelovo očekávání může za určitých okolností nabýt podoby tzv. **sebesplňující předpovědi**, sebenaplňujícího prorocství“ (Mareš, J. Křivohlavý, J. 1989, s. 137). Uvedené mechanismy se uplatňují v závislosti na podmínkách pedagogické situace (působí např. především na žáky, kteří jsou senzitivní vůči jednání autorit, mívají tendenci se přizpůsobovat sociálnímu tlaku atp.), důležité je rovněž to, zda učitel podléhá popsaným tendencím situačně, krátkodobě, anebo jde o relativně trvalý rys jeho percepce a atribuce atd.⁹³

⁹¹ Tento jev bývá označován jako „Pygmalion“, či „Galatea-efekt“.

⁹² Tzv. „Golem-efekt“.

⁹³ Ilustrativní popis reálných situací popsaného typu uvádíme v kapitole *Žák ve výchovné situaci* v práci S. Štělce a kol. Kapitoly z teorie a metodiky výchovy I., která vyjde v roce 1998.

Mnohá **zkreslení percepce a interpretace** událostí je způsobena tím, že si lidé neuvědomují, co vše do zpracování dat vstupuje. Někteří psychologové proto hledají cesty kultivace usuzování a poznávání vytvářením náhledu a vhledu do percepčních dějů. Jak uvádí M. Striženec (1995, s. 147), jde o jev tzv. mentální kontaminace (T. D. Wilson a N. Brekke (1994), který je důsledkem neuvědomovaného, nekontrolovaného, mentálního zpracování údajů. Podle uvedeného pramene jde např. o nedostatečné poznání nebo aplikování normativních pravidel vyvozování. Lidé dostatečně neregistrují vlivy, které intervenují do jejich uvažování. Mentální kontaminaci způsobují nedostatky v sebekontroli vlastního uvažování, ale i neochota zabývat se příčinami možného zkreslení. Stručně řečeno, způsobují mentální kontaminaci např. naučené strategie, vliv předsudků, nerozpoznání či nevěnování pozornosti zdrojům různých vlivů, např.: reklamy, manipulace atp.

Výše uvedený J. St. B. T. Evans se s kolektivem spolupracovníků zaměřili na odstraňování zkreslení pomocí instrukce.

Lze říci, že nejvýrazněji se na zkreslení příjmu a zpracování podnětů podílí:

- zaměření pozornosti na vybrané aspekty informace o problému (předvědomá heuristika),
- tendence zaměřovat se spíše na fakta, která výchozí předpoklady potvrzují,
- u tvrzení a úsudků, k nimž zaujímáme stanovisko, záleží na pořadí a návaznosti jednotlivých premis,
- tendence považovat závěr sylogismu za validní (platné) či nevalidní (neplatné) v závislosti na tom, zda se jeví jako subjektivně přijatelný (uvěřitelný) či ne,
- nedostatečná úroveň kultivace procesů usuzování,
- podceňování sebekontroly při posuzování,
- neznalost možných vnitřních a vnějších vlivů intervenujících do percepčních, atribučních a interpretačních dějů.

(Striženec, M. 1995, s. 147)